

گونه‌شناسی و روش‌شناسی روایات تفسیری حضرت زهرا سلام الله علیها -

مجتبی نوروزی، مجید برادران

فصلنامه تخصصی مطالعات قرآن و حدیث سفینه

سال یازدهم، شماره ۴۳ «ویژه پژوهش‌های فاطمی»، تابستان ۱۳۹۳، ص ۲۵ - ۴۴

گونه‌شناسی و روش‌شناسی روایات تفسیری حضرت زهرا سلام الله علیها

* مجتبی نوروزی

** مجید برادران

چکیده: به استناد بسیاری از آیات و روایات، اهل بیت علیهم السلام تنها کسانی هستند که پس از خدا و پیامبر اکرم صلوات الله علیه و آله و سلم آگاهی کامل به معارف قرآن، و مراد و معنی آیات آن دارند، و سیره تفسیری آنان راهگشای مفسران می‌باشد.

در این نوشتار، روش‌های تفسیری حضرت زهرا سلام الله علیها با نگاهی کاربردی بررسی شده است. بر اساس این پژوهش، مهم‌ترین روش‌های تفسیری حضرت زهرا سلام الله علیها عبارت است از: قرآن به قرآن، قرآن به سنت، قرآن به تاریخ و تفسیر کلامی. و گونه‌های تفسیری ایشان شامل تأویل، جری و تطبیق، تمثیل، تفسیر بر اساس دلالت التزامی آیه می‌باشد.

کلیدواژه‌ها: روایات تفسیری حضرت زهرا سلام الله علیها / روش‌های تفسیری / گونه‌های تفسیری.

*. استادیار دانشکده تربیت مدرس مشهد.

**. دانشجوی کارشناسی ارشد.

قرآن کریم، آخرین کتاب آسمانی و معجزه جاویدان رسول خدا^{صلی الله علیہ وسلم} از سوی خداوند برای هدایت انسان‌ها نازل شده است. یکی از نیازهای ضروری مردم برای رشد معنوی و بهره‌وری از هدایت قرآن، فهم مراد و مقصود آیات الهی است. خداوند به منظور بهره‌وری بهتر مردم از قرآن کریم، رسول خویش را به عنوان (مبین) این کلام معرفی کرده (نمل:۴۴) و علم به تأویل قرآن کریم را مختص خویش و راسخان در علم دانسته است (آل عمران:۷). به استناد بسیاری از روایات راسخان در علم، رسول خدا و امامان معصوم^{علیهم السلام} هستند. (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۱، ص ۲۱۳)

ائمه^{علیهم السلام} با توجه به نیاز بشر، به تفسیر و تبیین آیات قرآن کریم پرداخته‌اند. بر این اساس با مراجعه به اهل بیت^{علیهم السلام} و روایات ایشان، علاوه بر دستیابی به تفسیر و تأویل درستی از قرآن کریم، می‌توان به مبانی و روش تفسیری ایشان پی برد، چرا که یکی از نقش‌های اساسی اهل بیت^{علیهم السلام}، بیان روایت تفسیری، تعلیم اسلوب و روش فهم قرآن کریم بوده است. (مصطفائی پور، ۱۳۸۹، ص ۴۸)

اکنون این سؤال مطرح می‌شود که صدیقه طاهره سلام الله علیها به عنوان یکی از اهل بیت^{علیهم السلام}، تا چه میزان به تفسیر قرآن اهتمام داشتند؟ ایشان در تفسیر قرآن از چه روش‌هایی استفاده کرده‌اند؟

این مقاله می‌کوشد تا ضمن اشاره به روایات تفسیری حضرت زهرا سلام الله علیها، روش‌ها و گونه‌های تفسیری ایشان را مورد بررسی و تحلیل قرار دهد.

تا آنجا که جستجو گردید، مسئله گونه‌شناسی و روش‌شناسی روایات تفسیری اهل بیت^{علیهم السلام} به صورت روشن و مستقل مورد بحث و کنکاش قرار نگرفته است. لیکن در سال‌های اخیر، در ضمن برخی از کتب روش‌شناسی تفاسیر قرآن و یا مقالات تخصصی به صورت کلی به این موضوع پرداخته شده است. برای نمونه چند اثر به ترتیب نشر،

فهرست می‌شوند:

۱. تقلین در بیان حضرت زهرا سلام الله علیها، کبری عظیمی، انتشارات نبأ، ۱۳۸۲ش.
 ۲. بررسی و تحلیل قرآنی خطبه حضرت زهرا سلام الله علیها در مسجد مدینه، زهرا دیانی در دشتی، استاد راهنمای مجید معارف، پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته علوم قرآن و حدیث، تابستان ۱۳۸۴ش.
 ۳. اعتبار و کاربرد روایات تفسیری، علی احمد ناصح، بوستان کتاب، ۱۳۸۷ش.
 ۴. پژوهشی در روایات تفسیری امام باقر و امام صادق علیهم السلام، لاله افتخاری، پژوهش‌های تفسیر و علوم قرآن، ۱۳۸۷ش.
 ۵. روایات تفسیری شیعه، گونه‌شناسی و حجیت، مهدی مهریزی، علوم حدیث، بهار ۱۳۸۹ش.
- پیش از ورود به بحث، لازم است دو واژه روایت تفسیری و روش تفسیری مورد تبیین و توضیح قرار گیرد. مطالب مقدماتی شایسته طرح عبارتند از: شرایط سیاسی دوران حضرت زهرا سلام الله علیها، مفاهیم، حضرت فاطمه سلام الله علیها و قرآن و سیره علمی حضرت زهرا سلام الله علیها.

مفاهیم

۱. روایت تفسیری

تعريف روایت تفسیری از آن جهت مورد اهمیت است که جداسازی انواع روایات، کمک شایانی به دانش گونه‌شناسی می‌نماید. نقطه آغازین دسته‌بندی روایات موضوعی، تعریف خاص از آن دسته است که جامع و مانع باشد. برخی بر این عقیده‌اند که هر روایتی که به گونه‌ای به تبیین مفاد آیات قرآن بینجامد، روایت تفسیری است، حتی اگر در آن هیچ اشاره‌ای به آیه نشده باشد.

حدیث تفسیری عبارت است از قول یا فعل یا تقریر معصوم یا گزاره‌ای از امور و

شئون مربوط به معصوم که در پرتو آن جهتی از جهات معنایی قرآن مفهوم می‌گردد، این تعریف شامل دستجات حدیثی مصطلح و غیرمصطلح می‌گردد. حدیث تفسیری مصطلح، شامل احادیثی می‌شود که نظر به آیه یا آیاتی خاص داشته باشند و یا ناظر به قاعده‌ای کلی از قواعد فهم قرآن باشند. (مهریزی، ۱۳۸۹، ص ۵)

در مقابل برخی دیگر روایت تفسیری را چنین معنا کرده‌اند:

مقصود از احادیث تفسیری، احادیثی است که به شائی از شئون آیات قرآن کریم مربوط باشد، خواه به نزول آن مربوط باشد و یا به قرائت آن. و یا به بیان معانی ظاهری آیه پردازد و یا به بیان معانی باطنی آن. به تنزیل آیات یا به تأویل برگردد. توضیح اینکه حدیث تفسیری با وصف حدیث بودنش، شامل هر آن چیزی است که از گونه‌ای از خصوصیات و حالات معصومان ﷺ گفتارشان یا کردارشان و یا امضایشان حکایت کند و با قید تفسیری شامل احادیثی می‌گردد که ممکن است به تبیین معانی قرآن کریم مدد رساند. احادیثی که بازگوکننده فضایل و خواص آیات و سوره‌های قرآن کریم است. (احسانی فرنگورودی، ۱۳۸۵، ص ۴۶۵-۴۶۶)

تعریف دوم مناسب‌تر به نظر می‌رسد، جز آنکه روایات فضایل سور و آیات را نمی‌توان روایات تفسیری برشمرد؛ دیگر آنکه نسبت روایت با آیه در این تعریف، مشخص نشده است. از این رو باید تعریف را با قیودی کامل کرد و چنین گفت: «روایت تفسیری، روایتی است که بخشی از آیه، در آن مذکور باشد و یا روایت، ناظر به آیه‌ای باشد که خود آیه، در حدیث، مذکور نیست اما حدیث، به بیان مراد خداوند در آن آیه پرداخته و یا زمینه فهم آن را فراهم ساخته است» (مهریزی، ۱۳۸۹، ص ۶).

ما بر این عقیده‌ایم که تعریف دوم، جامع و مانع است و در نتیجه مبانی قرآن‌شناختی روایات اهل‌بیت ﷺ نیز در این تعریف، در روایات تفسیری قرار می‌گیرد.

۲. روش تفسیری

روشن، واژه‌ای فارسی و اسم مصدر کلمه رفتن است. (معین، واژه روش) و در لغت

به معنای طرز، طریقه، قاعده و قانون، راه، هنجار، شیوه، اسلوب معنا شده است (دهخدا، واژه روش). با توجه به اینکه هدف و مقصد مفسر در تفسیر، فهمیدن معنا و مقصود آیات و آشکار کردن آن است، راهکاری که مفسر برای فهم و آشکار کردن معنا و مقصود آیات انتخاب می‌کند و نوع تلاش و کوششی که در آن راه، برای رسیدن به آن هدف انجام می‌دهد، روش تفسیری آن مفسر است. (بابایی، ۱۳۹۱، ج ۱، ص ۱۳)

شرایط سیاسی دوران حضرت زهرا سلام الله عليها

پس از رحلت نبی اکرم ﷺ جریان رهبری جامعه اسلامی از مسیر حقیقی خویش منحرف گشت و حضرت زهرا سلام الله عليها برای اقامه بزرگترین واجب الهی یعنی امر به معروف و نهی از منکر (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۵، ص ۵۵) جهت اصلاح مسیر امامت امت اسلامی، جهاد خویش را با بهره‌گیری فراوان از آیات قرآن در خطبه فدکیه و سخنرانی خویش در جمع زنان مدینه آغاز نمود. این دوره ویژگی‌های خاصی داشت، از جمله:

۱. انحراف مسیر امامت- پس از نبوت- در جامعه اسلامی به عنوان بزرگ‌ترین منکر.
۲. سکوت عموم مسلمانان در برابر غاصبان خلافت و رواج بدعت‌ها.
۳. غصب فدک از حضرت زهرا سلام الله عليها بر خلاف آیات صریح قرآن کریم.
۴. کنار گذاشتن اهل بیت ﷺ در تمامی ارکان جامعه اسلامی.

بنابراین اهمیت دوران حضرت زهرا سلام الله عليها و نقش مهم ایشان در گسترش روش‌های گوناگون روایات تفسیری قابل توجه است. پیش از پرداختن به روش‌شناسی روایات تفسیری حضرت زهرا سلام الله عليها باید به سه نکته اشاره نمود؛ اوّلاً سنت، شارح قرآن است و صدور بخش مهمی از روایات اهل بیت ﷺ، درباره قرآن و تفسیر و تأویل است. (در. کلینی، ۱۴۰۷، ج ۱، ۴۳۵، ابن‌بابویه، ۱۴۱۳، ج ۱، ص ۳۱۴) ثانیاً مفسران به بیان آن‌ها نیاز دارند زیرا بنا بر سخن امام باقر علیه السلام، تفسیر قرآن بدون مراجعه به اهل بیت ﷺ، سبب هلاک شخص خواهد شد. (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۲۴، ص ۲۳۷)

ثالثاً شناخت روش تفسیری حضرت زهرا سلام الله علیها، مفسران را در فهم بیشتر و بهتر احادیث تفسیری صادره از ایشان، یاری می‌رساند. (مؤذب، ۱۳۹۱، ص ۶)

سیره علمی حضرت زهرا سلام الله علیها

حضرت زهرا سلام الله علیها علاوه بر ارشاد و هدایت فکری، علمی و دینی زنان و دختران مترقی و کمال طلبی همچون: اسماء بنت عمیس (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۲۳، ص ۱۹۰)، فضه (همان، ص ۱۷۴)، امسلمه (ابن‌الاثیر، بی‌تا، ج ۵، ص ۵۲۳)، برهة خزاعی (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۲۳، ص ۲۵۴)، زینب دختر ابی رافع (ابن‌الاثیر، بی‌تا، ج ۵، ص ۴۶۷)، سلمی ام رافع (محمدبن‌سعد، بی‌تا، ج ۸، ص ۲۷) و زینب دختر علی ابی طالب علیه السلام (طبرسی، ۱۴، ج ۱، ص ۹۹) مرجع مذهبی و پناهگاه فکری و علمی انسان‌های شایسته‌ای بودند که با خاندان وحی ارتباط داشتند. نیز مردانی نظیر سلمان فارسی (قمری، ۱۴۱۴، ج ۲، ص ۴۵۵)، ابوذر، مقداد، عمار، بلال و دیگر صحابه از علوم حضرتش بهره برده‌اند و به عنوان راویان حدیث از ایشان شناخته می‌شوند. همچنین به گونه‌ای غیرمستقیم پناهگاه علمی و فکری دیگر مسلمانان نیز بود و بسیاری پرسش‌ها و مفاهیم و معارف مورد نظر خویش را به وسیله دختران و زنان خویش، نزد آن حضرت طرح و پاسخ شایسته و بایسته را دریافت می‌داشتند. (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۲، ص ۸)

شاهکار علمی و فرهنگی حضرت زهرا سلام الله علیها در سیره و سبک زندگی اش این بود که به دانش، بسیار بها می‌داد و آن را مقدس می‌شمرد و هرگز این نعمت گران را برای فخرفروشی یا ستیزه‌جویی و کشمکش یا عوام فربی نمی‌خواست. (کرمی، ۱۳۸۰، ص ۳۳۸) نحوه مواجهه حضرت زهرا سلام الله علیها در موضوعات مختلف علمی نشانگر مؤقیت والای علمی آن حضرت است. به عنوان نمونه روزی پیامبر اکرم ﷺ به او فرمود: آیا دوست داری نیایش و دعایی به تو بیاموزم که هیچ انسان خداجو و با اخلاصی آن را نخواهد خواند، مگر اینکه خواسته‌هایش تحقق خواهد پذیرفت؟ حضرت زهرا سلام الله علیها فرمود: پدرم بیاموزید؛ چرا که چنین چیزی از دنیا و آنچه در آن

است برای من دوست داشتنی‌تر است. «يا أبه لهذا أحبّ اليّ من الدنيا و ما فيها» (مجلسی، ج ۹۲، ص ۴۰۵).^{۴۰۳}

فاطمه زهرا سلام الله علیها سرچشمۀ زلال معارف اسلامی و مفسّر قرآن کریم بودند. او معلمی است که علم خود را از منابعی چون قرآن، پیامبر اسلام ﷺ و جبرئیل و ملائکه الهی گرفته است. (ابن بابویه، ۱۳۸۵، ج ۱، ص ۱۸۲؛ شیخ مفید، الاختصاص، ۱۴۱۳، ص ۳۲۹) جلوه‌های متعدد شخصیت علمی حضرت زهرا سلام الله علیها در سیره نظری و عملی ایشان مشهود است. به طور کلی می‌توان نمودهای ظاهری اهمیت علم در سیره ایشان را در ذیل این عنوانین ترسیم نمود: ارزش علم؛ فضیلت عالم؛ صحیفه حضرت زهرا سلام الله علیها؛ خطابه‌ها؛ سخنان؛ شعرها و وصایای عالمانه. (عظیمی، ۱۳۸۲، ص ۴۲)

حضرت فاطمه زهرا سلام الله علیها و قرآن

۱. معیت و همتایی با قرآن

فاطمه زهرا سلام الله علیها از یکسو با قرآن کریم معیت دارد و از سوی دیگر، همتای قرآن کریم می‌باشد. (صادقی ارزگانی، ۱۳۸۸، ص ۱۳۵) پیامبر اعظم ﷺ درباره معیت فاطمه سلام الله علیها و اهل‌بیت ﷺ با قرآن فرمود: هولاءٰ و فاطمة و هي الزهرة عترتي و أهل بيتي، هُمْ مع القرآن، و القرآن معهم، لا يفترقان حتی يردا على الحوض. (طوسی، ۱۴۱۴، ص ۵۱۷)

بعلاوه فاطمه سلام الله علیها همتای قرآن کریم است. خود آن حضرت خطاب به امیر مؤمنان لیث فرمود: «اعلم يا أبا الحسن أن الله تعالى خلق نوري و كان يسبح الله جل جلاله، ثم أودعه شجرة من شجر الجنّة فأضاءت. فلما دخل أبي الجنة أوحى الله تعالى إليه إلهاماً أن اقتطف الثمرة من تلك الشجرة وأدريها في لهواتك، ففعّل. فاؤدعني الله سبحانه سلب أبي ملائكة ثم أودعني خديجة بنت خويلد فوضعتني و أنا من ذلك النور.» (مجلسی، ج ۲۳، ص ۸) معلوم می‌گردد که نور وجود فاطمه سلام الله علیها همانند نور قرآن کریم در معیت نور وجود پیامبر ﷺ نازل گردیده و این زیباترین نمونه همتایی فاطمه سلام الله علیها با قرآن

است. (صادقی ارزگانی، ۱۳۹۲، ص ۱۳۸)

۲. جایگاه حضرت فاطمه سلام الله عليها در آیات قرآن

نام حضرت زهرا سلام الله عليها در قرآن کریم به طور مستقیم اشاره نشده است، اما آیات بسیاری در شأن آن حضرت نازل شده است و در آیات و سوره‌های متعددی شأن و منزلت ایشان به تصویر کشیده شده است.

حضرت زهرا سلام الله عليها طبق آیات قرآن، دارای مقام عصمت بوده (احراب: ۳۳) و در نتیجه اقوال ایشان حجت می‌باشد. بدین جهت روایات تفسیری ایشان مانند دیگر اهل بیت طلاقیلا در تفسیر قرآن - طبق دیگر قواعد دانش فقه الحدیث - مورد استناد می‌باشد (خوبی، ۱۴۰۱، ص ۳۹۸). ما در این مختصر به آیاتی از قرآن کریم که در مقام معرفی اهل بیت طلاقیلا آمده است، اشاره می‌کنیم. و در نتیجه مقام حضرت زهرا سلام الله عليها به عنوان یکی از اهل بیت طلاقیلا، روشن خواهد شد.

۱- (إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذَهِبَ عَنْكُمُ الرُّجُسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَ يُظْهِرَكُمْ تَطْهِيرًا) (احراب: ۳۳) کلینی در جلد اول - باب مَأْنَصُ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ وَ رَسُولُهُ عَلَى الْأُمَّةِ طلاقیلا وَاحِدًا - کتاب کافی به روایاتی در شأن پنج تن آل عبا اشاره کرده است. (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۱، ص ۲۸۷) همچنین در منابع اهل سنت (ترمذی، ۱۴۰۸، ج ۵ صص ۳۲۸، ۶۲۶، ۶۵۷، ۲۲۶) ابن حنبل، ۲۰۰۵، ج ۲، ص ۲۹۳؛ حاکم نیشابوری، ۱۴۲۲، ج ۳، صص ۳۵۷-۳۵۸ به آن اشاره شده است.

۲- (فَقُلْ تَعَاوُنُوا نَدْعُ أَبْنَاءَنَا وَ أَبْنَاءَكُمْ وَ نِسَاءَنَا وَ نِسَاءَكُمْ وَ أَنْفُسَنَا وَ أَنْفُسَكُمْ ثُمَّ نَبَتَهُلْ فَنَجْعَلُ لَعْنَتَ اللَّهِ عَلَى الْكَاذِبِينَ) (آل عمران: ۶۱). این آیه در مورد مبارله از حوادث مشهور و قطعی تاریخ اسلام است، تا آنجا که حاکم نیشابوری در خصوص این ماجرا، ادعای توادر کرده است (حاکم نیشابوری، ۱۹۷۷، ص ۵۰). ابن بابویه در عيون اخبار الرضا - باب ذکر مجلس الرضا طلاقیلا مع المأمون فی الفرق بین العترة و الأمة - به روایاتی چند در بیان عظمت اهل بیت طلاقیلا و صدیقه طاهره سلام الله عليها براساس این آیه اشاره کرده است (ابن بابویه، ۱۳۷۸، ج ۱، ص ۲۳۱).

زمخسری این ماجرا را مهم‌ترین دلیل بر فضل و برتری اصحاب کسae می‌داند. (زمخسری، ۱۴۰۷، ج ۱، ص ۱۹۳، خازن، ۱۴۱۵، ج ۱، ص ۲۵۴)

۳- (فَتَلَقَّى آدَمُ مِنْ رَبِّهِ كَلِمَاتٍ فَتَابَ عَلَيْهِ إِنَّهُ هُوَ التَّوَابُ الرَّجِيمُ) (بقره: ۳۷). کلینی در باب حدیث ابی ذر رضی اللہ عنہ - به حدیثی اشاره می‌نماید که در آن خدای متعال، حضرت آدم علیہ السلام را فرمان می‌دهد که او را به وسیله پنج تن آل عباد علیهم السلام بخواند، تا توبه آدم علیہ السلام پذیرفته شود. (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۸، ص ۳۰۴)

۴- (وَإِذْ أَبْتَلَى إِبْرَاهِيمَ رَبُّهُ بِكَلِمَاتٍ فَأَتَمَّهُنْ) (بقره: ۱۲۴). ابن بابویه در کتاب الخصال - باب الكلمات التي أبتلى إبراهيم ربُّه بهن فأتَمَّهن خمس- و كمال الدين و تمام النعمة به ذكر روایاتی می‌پردازد که مراد از آن کلمات، نام‌های محمد، علی، فاطمه، حسن و حسین علیهم السلام بوده است. (ابن بابویه، ۱۳۶۲، ج ۱، صص ۳۰۴-۳۰۵ و نیز ر.ک: همو: ۱۳۹۵، ج ۲، ص ۳۵۸)

۵- (قُلْ لَا أَسْلِكُمْ عَلَيْهِ اجْرًا أَلَا الْمُوَدَّةُ فِي الْقُرْبَى) (شوری: ۲۳). کلینی در جلد ۱ و ۸ کافی به روایاتی اشاره می‌نماید که مراد از مودتی که در آیه اشاره شده است، اهل بیت علیهم السلام و اصحاب کسae می‌باشد. (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۱، ص ۴۱۴، ج ۸، ص ۹۳) در منابع اهل سنت (سیوطی، ۱۹۹۳، ۷، ص ۳۴۸، نسفي، ۱۴۱۶، ج ۴، ص ۱۵۴، بیضاوی، ۱۴۰۸، ج ۲، ص ۳۶۲) به این مهم اشاره شده است.

۶- (وَيُطْعِمُونَ الطَّعَامَ عَلَى حَبَّهِ مِسْكِينًا وَأَسِيرًا إِنَّمَا نُطْعِمُكُمْ لِوَجْهِ اللَّهِ لَا نُرِيدُ مِنْكُمْ جَزَاءً وَ لَا شُكُورًا) (انسان: ۸-۹). شیخ طوسی در کتاب الامالی حدیثی را نقل می‌فرماید که به اطعام پنج تن آل عباد علیهم السلام اشاره شده است. (طوسی، ۱۴۱۴، ص ۵۵۰) در منابع اهل سنت (فخر رازی، ۱۴۱۳، ج ۳۰، ص ۲۲۴؛ فراء‌بغوی، ۱۴۱۵، ج ۴، ص ۴۲۸؛ حاکم‌حسکانی، ۱۳۹۳، ج ۲، صص ۳۱۰-۳۱۹) نیز به نیکوکاری بزرگ اهل بیت علیهم السلام اشاره شده است.

۳. استشهاد و استدلال به آیات قرآن

در کلام حضرت زهرا سلام الله علیها استشهاد به آیات قرآن و کار بردن تعابیر قرآنی فراوان دیده می‌شود. آن بزرگوار در خطابه مشهور خود در مسجد مدینه به حدود

اللهی استناد جسته‌اند. (عظیمی، ۱۳۸۲، ص ۹۳)

بیست آیه از قرآن استشهاد نمودند و در خطابه‌ای که در جمع زنان مهاجر و انصار ایراد فرمودند، ده آیه از قرآن را تلاوت نمودند. ایشان در دفاع از ولایت علی‌علیله، اثبات وجود ارت برای ذریه پیامبر ﷺ، ضمن مواعظ و گاه در بیان حالات خویش به آیات

نوع استشهادات حضرت زهرا سلام‌الله‌علیها به آیات قرآن به سه شکل قابل دسته‌بندی است:

۱. استشهاد به شیوه جری و تطبیق؛ ۲. استشهاد به مفهوم التزامی آیه؛ ۳. استشهاد به ظاهر آیه.

آیاتی که در کلام حضرت زهرا سلام‌الله‌علیها تلاوت شده است، در بیشتر موارد دارای سبب نزول خاصی بوده‌اند که آن حضرت علیله بواسطه آشنایی و تسلط فوق العاده نسبت به مفاهیم آیات، به مناسبت‌های مختلف و به منظور تأیید کلمات خود به شیوه (جری و تطبیق) به آنها استناد نموده‌اند. در برخی موارد ایشان مفهوم التزامی آیات را مورد نظر قرار داده‌اند و گاه نیز به ظاهر آیه احتجاج نموده‌اند. بخش وسیعی از خطابه‌های آن حضرت، در دفاع از ولایت علی‌علیله و اثبات امامت آن حضرت ایراد شده است. ایشان در این موارد نیز به آیات قرآن استشهاد نموده و توان هرگونه پاسخی را از مدعیان خلافت سلب نمودند. (همان، صص ۱۴۵-۱۴۴)

بر اساس شمارش نگارنده، در مجموع سخنان حضرت زهرا سلام‌الله‌علیها ۵۴ آیه در ۳۱ سوره مورد استناد قرار گرفته است. (قصص/۶۸، حج/۴۶، نور/۶۳، آل عمران/۳۷، فاطر/۲۸، توبه/۱۳، ۱۲۸، ۴۹، ۶۰، مائدہ/۱۴۰، ۱۱۴، ۸۰، ۶۴، ۵۰، نمل/۱۶، مریم/۵، ۶، ۲۷، انفال/۴۱، ۲۶، ۷۵، ۱۱، بقره/۱۴۴، ۱۰۲، ۱۰۳، ۸۵، ۳۷، اعراف/۷۸، ۱۸، یوسف/۲۲۷، شعراء/۸، ابراهیم/۶۷، ۱۷۷، اع۱۰، ۱۸۰، زمر/۴۷، ۵۱، رعد/۵، کهف/۵۰، یونس/۳۵، جاثیه/۲۷، هود/۲۸، ۱۲۱، ۱۲۲، ۳۹، محمد/۲۴، ۸، صفحه/۸، شوری/۲۳، احزاب/۳۳، مطففين/۱۴، حشر/۷، همزه/۶، ۷)

در این مقاله ابتدا به روش‌های عمدۀ تفسیری حضرت زهرا سلام الله علیها - تفسیر قرآن به قرآن، قرآن به سنت، تفسیر به تاریخ و تفسیر کلامی - اشاره خواهیم کرد و سپس به گونه‌های تفسیری ایشان می‌پردازیم.

روش‌های تفسیری حضرت زهرا سلام الله علیها

حضرت زهرا سلام الله علیها از روش‌هایی متفاوت برای تفسیر قرآن استفاده می‌کردند که می‌توان به روش‌های تفسیر قرآن به قرآن، تفسیر قرآن به سنت، تفسیر قرآن به تاریخ و تفسیر کلامی اشاره کرد.

۱- تفسیر قرآن به قرآن

تفسیر قرآن به قرآن، گاه از باب بیان مجمل و مبین، عام و خاص، ناسخ و منسوخ، مطلق و مقید، تأثیر یک قرائت بر فهم آیه و مواردی مشابه است.

حضرت زهرا سلام الله علیها بارها از قرآن برای تفسیر آیات الهی استفاده نموده‌اند. بهره‌گیری از این شیوه در کلام صدیقه طاهره سلام الله علیها گاه با اشاره به دو آیه و گاه با احتجاج به ظاهر آیه و پاسخ‌گویی با قرآن صورت پذیرفته است.

۱. حضرت زهرا سلام الله علیها با اشاره به آیه (أَنَّهُمْ يُحْسِنُونَ صُنْعًا) (کهف: ۱۰۴) مهاجرین و انصار را با استشهاد به آیه (أَلَا إِنَّهُمْ هُمُ الْمُقْسِدُونَ وَ لَكِنْ لَا يَشْعُرُونَ) (بقره: ۱۲) همچون اهل کتابی می‌داند که به خدای خود کافر شده است و یا منافقی که در زمین فساد می‌کند. (طبرسی، ۱۴۰۳، ج ۱، ص ۱۰۹)

۲. در احتجاج حضرت زهرا سلام الله علیها با ابوبکر برای اثبات حق ارث خویش با بیان این مطلب که آیا عمدًا کتاب خدا را رها کرده اید و پشت سر انداخته‌اید، به آیاتی همچون (وَ وَرَثَ سُلَيْمَانُ دَاؤِدُ) (نمل: ۱۶) و (رَبِّ هَبْ لِي مِنْ لَدُنْكَ وَلِيَا يَرِثُنِي وَ يَرِثُ مِنْ أَلِيَّعْقُوبَ) (مریم: ۵۶) برای اثبات ارث انبیاء برای فرزندان خویش بهره می‌گیرد. نیز با استشهاد به آیاتی همچون (وَ أُولُوا الْأَرْحَامِ بَعْضُهُمْ أُولَى بِعَضٍ فِي كِتَابِ اللَّهِ) (انفال: ۷۵) و

۲ - تفسیر قرآن به سنت

(يَوْصِيهُمُ اللَّهُ فِي أُولَادِكُمْ لِلذَّكَرِ مِثْلُ حَظِّ الْأُنثَيَّينَ) (نساء: ۱۱) و (إِنْ تَرَكَ خَيْرًا الْوَحْيَةُ لِلْوَالِدِينَ وَالْأَقْرَبِينَ بِالْمَعْرُوفِ حَقًّا عَلَى الْمُتَّقِينَ) (بقرة: ۱۸۰) برای تفسیر قرآن به قرآن و اثبات ارت خویش از جانب رسول اکرم ﷺ اشاره کرد. (طبرسی، ۱۴۰۳، ج ۱، ص ۱۰۲)

سنت در اصطلاح از نظرشیعه به نفس قول، فعل و تقریر معصوم علیه السلام گفته می‌شود (سبحانی، ۱۴۱۹، ص ۱۹). بنا بر این، سنت، واقع امر است که در عصر معصوم علیه السلام و به وسیله وی انجام گرفته است. (همان) حدیث، سنت را در قالب کلام گزارش می‌کند؛ یعنی سنت قولی، از جنس سخن است و سنت فعلی، از جنس عمل، و تقریر هم که تأکید است می‌تواند از نوع فعل باشد (تفییسی، ۱۳۸۸، ص ۳۵). در این روش، اهل بیت علیه السلام در تفسیر آیه به سنت پیامبر ﷺ و یا دیگر امامان معصوم علیه السلام استناد کرده و به مدد آن، آیه را تبیین و تفسیر نموده‌اند. (ناصح، ۱۳۸۷، ص ۱۱۰)

در سیره حضرت زهرا سلام الله علیها نیز این شیوه تفسیری مشاهده می‌شود. ایشان هنگامی که آیه (لَا تَجْعَلُوا دُعَاءَ الرَّسُولِ بَيْنَكُمْ كَدْعَاءَ بَعْضِكُمْ بَعْضًا) (نور: ۶۳) نازل شد، پیامبر اکرم ﷺ را با لفظ (یا رسول الله) مورد خطاب قرار دادند که با اعراض ایشان مواجه گردیدند؛ زیرا رسول اکرم ﷺ شأن نزول این آیه را در ارتباط با حضرت زهرا سلام الله علیها و حضرت علی علیه السلام و نسل ایشان ندانستند، بلکه برای جفاکاران قریش نازل شده است. نبی اکرم ﷺ از حضرت زهرا سلام الله علیها درخواست نمودند ایشان را با عبارت (یا ابة) مورد خطاب قرار دهد (ابن شهرآشوب، ۱۳۷۹، ج ۳، ص ۳۲۰). در این عبارت، سنت قولی رسول اکرم ﷺ مورد استناد قرار گرفته است.

۳ - تفسیر قرآن به تاریخ

یکی از راه‌هایی که قرآن برای هدایت بشر استفاده کرده، بیان جریانات تاریخی و سرگذشت ملل پیشین است. خداوند ره‌اورده این شیوه را آشنایی مردم با سرنوشت

گذشتگان و پندگرفتن از آن می‌داند؛ آنجا که می‌فرماید: (لَقَدْ كَانَ فِي يُوسُفَ وَ إِخْوَةِ أَيَّاتٍ لِّلْسَائِلِينَ) (یوسف:۷). این روش با توجه به تاریخ و قصص گذشتگان یک سلسله آیات را تبیین نموده و با اتكا به حوادث و رویدادها، آن‌ها را روشن می‌سازند.

۱. حضرت زهرا سلام الله علیها در مواردی از خطبه‌های خویش به این شیوه روی آورده‌اند. از جمله برای یادآوری اوضاع قبل از اسلام به بخشی از آیه (وَ كُنْتُمْ عَلَى شَفَا حُفْرَةٍ مِّنَ النَّارِ) (آل عمران:۱۰۲) اشاره فرمودند (طبرسی، ۱۴۰۲، ج، ۱، ص ۱۰۰). هدف از این شیوه در کلام صدیقه طاهره سلام الله علیها بیان مشکلات دینی و فرهنگی قبل از اسلام یا تاریخ صدر اسلام می‌باشد.

۲. در مثالی دیگر ایشان با اشاره به آیه (تَحَافُونَ أَنْ يَتَحَظَّفُكُمُ النَّاسُ) (انفال:۲۶) که مربوط به روزگار ابتدای اسلام و قبل از هجرت است؛ آنگاه که مسلمانان در میان مشرکین عرب محصور بودند (زمخشی، ۱۴۰۷، ج، ۲، ص ۲۱۳)، مخاطبین خویش را به نعمت وجود نبی اکرم ﷺ متذکر می‌سازد. (طبرسی، ۱۴۰۳، ج، ۱، ص ۱۰۰)

۴. تفسیر کلامی

یکی از جایگاه‌های اهل‌بیت ﷺ، مرزبانی از اعتقادات قرآنی و نظرات بر روند اندیشه دینی در جامعه مسلمانان می‌باشد، لذا یکی از روش‌های تفسیری حضرت زهرا سلام الله علیها، تفسیر کلامی است.

۴-۱) احتجاج به آیات قرآن در اثبات عصمت اهل‌بیت ﷺ

ایشان در پاسخ به درخواست شاهد برای اثبات حق فدک برای خویش، با استشهاد به عبارت (إِنَّ مَنْ أَذْهَبَ اللَّهَ عَنْهُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَ طَهَرُهُمْ تَطْهِيرًا) (برگرفته از آیه ۳۳ سوره احزاب) در مقام اثبات عصمت اهل‌بیت ﷺ بودند و در پایان با اشاره به نتیجه حاصل از آیه - عصمت اهل‌بیت ﷺ - عدم جواز درخواست شاهد از اهل‌بیت ﷺ را برداشت کردند زیرا آنان از هر بدی و زشتی معصوم هستند و نیاز به شاهد ندارند.

۲-۴ احتجاج به قرآن برای معرفی خویش

حضرت زهرا سلام الله علیها برای معرفی خویش به آیه (لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ أَنفُسِكُمْ عَزِيزٌ عَلَيْهِ مَا عَنْتُمْ حَرِيصٌ عَلَيْكُمْ بِالْمُؤْمِنِينَ رَؤُوفٌ رَّحِيمٌ) (توبه: ۱۲۸) استشهاد نمودند، زیرا ایشان فرزند رسولی است که در آیه به آن اشاره شده است. در ادامه عصمت پیامبر اکرم ﷺ را اثبات کردند. ایشان از این نتیجه برای صحبت سخنان بعدی خود بهره جستند؛ زیرا اگر عصمت پیامبر ﷺ اثبات شود؛ روایات نبی اکرم ﷺ در بیان عصمت و عظمت حضرت زهرا سلام الله علیها نیز اثبات می‌گردد و این بهترین اتمام حجت در برابر مخالفین است. (طبرسی، ۱۴۰۳، ج ۱، ص ۱۰۰)

گونه‌های تفسیری حضرت زهرا سلام الله علیها

روایات تفسیری به اعتبارات گوناگونی قابل تقسیم است. گاهی به اعتبار موقعیت‌هایی که اهل بیت ﷺ در آن واقع می‌شدند، موقعیت‌هایی مانند مقام احتجاج، پاسخ اقتناعی به مخاطب، برداشت اقتباسی از آیه و گاهی هم در مقام بیان معانی باطنی آیات یا بیان جری و انطباق و گاهی به اعتبار روش بیانی اما در بهره‌گیری از تمثیل، استعاره و جز این‌ها. (رستم‌نژاد، ۱۳۸۸، ص ۲۹) به عبارت دیگر گونه‌های تفسیری روایات، ناظر بر کارکردهای متفاوت آنها می‌باشد.

۱. جری و تطبیق

جری و تطبیق یکی از اصطلاحات متداول میان قرآن پژوهان معاصر است. منشأ آن حدیثی است که در توصیف قرآن می‌فرماید: یجري کما یجري الشّمس و القمر. (برقی، ۱۳۷۱، ج ۱، ص ۲۸۹) علامه طباطبائی اثر قاعده جری و تطبیق را در توسعه مصاديق و مفاهیم قرآن و در نتیجه جاودانگی آن مهم می‌داند. از نظر ایشان قرآن از نظر انطباق بر مصاديق و بیان حال آن‌ها از وسعت و مجال خاصی برخوردار است و هیچ یک به مورد نزول

خاص اختصاص ندارد، بلکه در هر موردی که با مورد نزول آن از جهت ملاک، متّحد است، جاری می‌شود و این همان قاعده جری است. (طباطبائی، ۱۴۱۷، ج ۳، ص ۶۷)

اینگونه تفسیری در کلام حضرت زهرا سلام الله علیها جایگاهی بسیار بلند دارد تا آنجا که به جرأت می‌توان گفت از لحاظ کمی از دیگر گونه‌ها بیشتر است. برای نمونه به دو مثال اشاره می‌کنیم.

حضرت زهرا سلام الله علیها در انتقاد شدید به مهاجرین و انصار در قبول دعوت شیطان و در نتیجه نادیده گرفتن حقوق اهل بیت علیهم السلام و غصب و ظلم به ایشان (طبرسی، ۱۴۰۳، ج ۱، ص ۱۰۱) به آیه (أَلَا فِي الْفِتْنَةِ سَقَطُوا وَ إِنَّ جَهَنَّمَ لِمَحِيطَةٍ بِالْكَافِرِينَ) (توبه: ۴۹) اشاره دارد که در مورد گروهی از منافقین نازل شده است. حضرتش اغراض شوم مخالفین ولایت علی علیهم السلام را به منویات منافقین در زمان حیات پیامبر علیهم السلام تشبیه نموده و حال آنان را در مخالفت حکم الهی با حال منافقان منطبق می‌دانند و از باب (جری و تطبیق) است. (عظیمی، ۱۳۸۲، ص ۹۶)

نمونه‌ای دیگر از این گونه، اشاره به آیه (أَلَا تُقَاتِلُونَ قَوْمًا نَكْثَوْا أَيْمَانَهُمْ وَ هُمْ وَإِخْرَاجُ الرَّسُولِ وَ هُمْ بِدُؤُكْمٍ أَوْ مَرَّةً أَتَخْشُونَهُمْ فَإِنَّهُ أَحَقُّ أَنْ تَخْشَوْهُ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ) (توبه: ۱۳) است (طبرسی، ۱۴۰۳، ج ۱، ص ۱۰۳). حضرت زهرا سلام الله علیها با تلاوت آیه فوق، عمل مدعیان خلافت را با عمل یهودیان پیمان‌شکن (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۵، ص ۱۷) یا قریش (آل‌وسی، ۱۴۱۵، ج ۵، ص ۲۵۵) منطبق دانسته و مردم را به مقابله با اقدامات آنان و دفاع از ولایت علی علیهم السلام تحریض نمودند. (عظیمی، ۱۳۸۲، ص ۹۹)

۲. تأویل

از نظر علامه طباطبائی تأویل قرآن عبارت است از حقایق خارجی که آیات قرآن در معارف، شرایع و سایر بیاناتش بدان مستند است (طباطبائی، ۱۴۱۷، ج ۳، ص ۵۳). برخی برای تأویل، دو معنا ارائه داده که اولی به آیات متشابه و دیگری مربوط به همه آیات قرآن است: توجیه متشابه به یک وجه صحیح، معانی ثانوی کلام (معرفت، ۱۴۱۱، ج ۳، ص ۲۸-۳۰).

در نهایت می توان تأویل را چنین دانست: رسیدن به معانی درونی و پایانی آیه و یا رسیدن به مراد نهایی خداوند متعال و یا در مواردی به معنای آگاهی از مصاديق پنهان آیه (مؤذب، ۱۳۸۸، ص ۳۴).

حضرت زهرا سلام الله عليها با اقتباس از آیه ۴۷ سوره زمر (وَبَدَا لَكُمْ مِنْ رَبِّكُمْ مَا لَمْ تَكُونُوا تَحْتَسِبُونَ) و اشاره به آیه (وَخَسِرَ هُنَالِكَ الْمُبْطَلُونَ) (غافر: ۷۸) خطاب به منافقان می فرمایند: از سوی پروردگارتن برای شما اموری ظاهر می شود که هرگز گمان نمی کنید. در نتیجه تأویل این آیه را در مورد منافقان زمان خویش می دانند. (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۲۹، ص ۲۳۳)

در قسمتی دیگر ایشان به آیه (يَخْسِرُ الْمُبْطَلُونَ) (جاثیه: ۲۷) استشهاد نمودند. قرآن کریم کسانی را که حق را باطل جلوه می دادند در روز قیامت، زیانکار توصیف می نماید. صدیقه طاهره سلام الله عليها نیز تأویل آن را در مورد افرادی می داند که از یاری حق (قَالَ النَّبِيُّ ﷺ: عَلَيْهِ مَعَ الْحَقِّ وَالْحَقُّ مَعَ عَلَيْهِ يَدُورُ حَيْثُمَاذَارَ) (مفید، الفصول المختارة، ۱۴۱۳، ص ۹۷) اعراض کردند و به باطل - پذیرش ولایتی جز امیر مؤمنان علیهم السلام - گرویدند، در ادامه حضرت زهرا سلام الله عليها به دو آیه اشاره می کند: (وَ لَا يَنْفَعُكُمْ إِذْ تَنَمُّونَ وَ (لِكُلِّ نَبَّأٍ مُسْتَقْرُرٍ وَ سَوْفَ تَعْلَمُونَ) (انعام: ۶۷) و (مَنْ يَأْتِيهِ عَذَابٌ يُخْزِيهِ وَ يَحْلُّ عَلَيْهِ عَذَابٌ مُقِيمٌ) (هود: ۳۹) که تهدید صريح به وقوع عذاب الهی برای منافقان و عذاب دنیوی و اخروی آمده است (طبرسی، ۱۴۰۳، ج ۱، ص ۱۰۲). حضرتش تأویل این دو آیه را نیز در مورد منحرفین از ولایت راستین می دانند.

۳ - بیان تمثیل

یکی از مفیدترین راه های القاء مطلب بر مخاطب به کارگرفتن تمثیل و تشییه است. این شیوه راه رسیدن به مقصد را کوتاه می سازد و قرآن در مواردی (بقره: ۲۶۶-۲۶۵، آل عمران: ۴۷-۴۵، انعام: ۱۲۲) به منظور ملموس ساختن آموزه های خود، از این وسیله استفاده کرده

است. (افتخاری، ۱۳۸۷، ص ۷۸). هدف از تشبیه و تمثیل، اظهار مطالب مشکل در قالب عبارات روشن و خارج ساختن آن از ابهام به مرحله روشنایی و وضوح است، خواه هر دو طرف تشبیه محسوس یا معقول و یا متفاوت باشند. (خاکپور، ۱۳۹۱، ص ۹۸)

حضرت زهرا سلام الله علیها با توبیخ منافقین و اشاره به آیه «أَفَمَنْ يَهْدِي إِلَى الْحَقِّ أَحُّ أَنْ يُتَّبَعَ أَمْ مَنْ لَا يَهْدِي إِلَّا أَنْ يُهْدِي فَمَا لَكُمْ كِيفَ تَحْكُمُونَ» (یونس: ۳۵) (طبرسی، ۱۴۰۳، ج ۱، ص ۱۰۹)، در قالب بیان تمثیل به تفسیر آیه پرداختند. به عبارت دیگر انتخاب زمامداری شایسته که خود هدایت یافته است و قدرت هدایت دیگران را نیز دارد، یا زمامداری نلايق تفاوت ندارد؟ صدیقه طاهره سلام الله علیها با طرح یک سؤال به وسیله آیه قرآن، تفاوت دو گزینش را متذکر می‌شوند. (عظیمی، ۱۳۸۲، ص ۱۰۸-۱۰۹)

۴- تفسیر بر اساس دلالت التزامی آیه

گاهی اوقات اهل بیت علیهم السلام با اشاره به آیه‌ای از قرآن کریم، مخاطب را به عمل کردن بر لوازم آیه فرا می‌خوانند و در نتیجه آیه را تبیین می‌فرمودند.

حضرت زهرا سلام الله علیها در ابتدای خطبه در مسجد مدینه، به فلسفه تشریع احکام پرداختند و سپس فرمودند:

«وَ حَرَمَ اللَّهُ الشَّرْكُ إِخْلَاصًا لَهُ بِالرُّبُوبِيَّةِ، فَ اتَّقُوا اللَّهَ حَقَّ تُقَاتِهِ وَ لَا تَمُوتُنَّ إِلَّا وَ أَنْتُمْ مُسْلِمُونَ» (آل عمران: ۱۰۲) وَ أَطِيعُوا اللَّهَ فِيمَا أَمْرَكُمْ بِهِ وَ نَهَاكُمْ عَنْهُ فَإِنَّهُ (إِنَّمَا يَخْشَى اللَّهَ مِنْ عِبَادِ الْعُلَمَاءِ) (فاطر: ۲۸) (طبرسی، ۱۴۰۳، ج ۱، ص ۹۹)

ایشان ابتدا حرمت شرک را از سوی خدا، عامل اخلاص در ربویت دانسته و سپس با استفاده از مفهوم التزامی یک آیه قرآن، لازمه اخلاص را ترس از خدا و تسليم محض او بودن، دانسته‌اند. آنگاه با تلاوت آیه‌ای دیگر، حاضران را به تحصیل معرفت حق دعوت می‌نمایند؛ چرا که انسان‌های عارف به حق، خشیت بیشتری از خداوند دارند. (عظیمی، ۱۳۸۲، ص ۱۳۶-۱۳۵)

۱. در روایات فراوانی به معیت و همتایی حضرت زهرا سلام الله علیها و قرآن کریم اشاره شده است.
۲. آیات بسیاری از قرآن اشاره به فضایل و خصوصیات حضرت زهرا سلام الله علیها دارد.
۳. قرآن کریم در سخنان و روایات حضرت زهرا سلام الله علیها جایگاه ویژه و باسته‌ای دارد. صدیقه طاهره سلام الله علیها در سخنان خود مانند خطبه فدکیه در موارد بسیاری به آیات قرآن استدلال کرده است.
۴. آن حضرت از روش‌های متفاوت تفسیری مانند تفسیر قرآن به قرآن، قرآن به سنت، قرآن به تاریخ و تفسیر کلامی استفاده کرده است.
۵. ایشان از گونه‌های تفسیری جری و تطبیق، تأویل، تمثیل و تفسیر بر اساس دلالت التزامی آیه بهره برده است.

كتابنامه

قرآن کریم. ترجمه مکارم شیرازی.

۱. الوسی، محمود، روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم، تحقیق: علی عبدالباری عطیه، چاپ اول، دارالكتب العلمیه، بیروت، ۱۴۱۵ق.
۲. ابن‌الاثیر، أسد الغابة، دارالكتب العربي، بیروت، {بی‌تا}.
۳. ابن‌بابویه ، محمدبن علی، الخصال، مصحح: علی اکبرغفاری، چاپ اول، جامعه مدرسین، قم، ۱۳۶۲ش.
۴. _____، عیون اخبارالرضا^{علیه السلام}، مصحح: مهدی لاجوردی، چاپ اول، جهان، تهران، ۱۳۷۸ق.
۵. _____، کمال الدین و تمام النعمه، مصحح: علی اکبرغفاری، چاپ دوم، اسلامیه، تهران، ۱۳۹۵ق.
۶. _____، علل الشرایع، چاپ اول، داوری، قم، ۱۳۸۵ش.
۷. _____، من لا يحضره الفقيه، مصحح: علی اکبر غفاری، انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، قم، ۱۴۱۳ق.

۸. ابن حنبل، احمد، المسند، بیت الافکار الدولیه، بیروت، ۲۰۰۵م.
۹. ابن شهر آشوب مازندرانی، محمد بن علی، مناقب آل ابی طالب علیهم السلام، چاپ اول، علامه، قم، ۱۳۷۹ق.
۱۰. احسانی فر لنگرودی، محمد، اسباب اختلاف الحدیث، دارالحدیث، قم، ۱۳۸۵ق.
۱۱. افتخاری، لاله، پژوهشی در روایات تفسیری امام باقر و امام صادق علیهم السلام، چاپ اول، پژوهش‌های تفسیر و علوم قرآن، قم، ۱۳۸۷ق.
۱۲. بابایی، علی‌اکبر، بررسی مکاتب و روش‌های تفسیری، چاپ اول، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، قم، ۱۳۹۱ق.
۱۳. برقی، احمدبن محمدبن خالد، المحسن، محقق: جلال الدین محمدث، چاپ دوم، دارالکتب الاسلامیه، قم، ۱۳۷۱ق.
۱۴. بیضاوی، ایوسعید عبدالله بن عمر، انوارالتنزیل و اسراءالتاؤیل، دارالکتب العلمیه، بیروت، ۱۴۰۸ق.
۱۵. تمذی، محمد بن عیسی، السنن، تحقیق احمد محمدشاکر، دارالکتب العلمیه، بیروت، ۱۴۰۸ق.
۱۶. جوادی آملی، عبدالله، تسنیم، اسراء، قم، ۱۳۷۸ق.
۱۷. حاکم حسکانی، عبدالله بن عبدالله، شواهد التنزیل لقواعد التفضیل فی آیات النازلة فی اهل بیت، موسسه الاعلمی، بیروت، ۱۳۹۳ق.
۱۸. حاکم نیشابوری، محمدبن عبدالله، معرفة علوم الحدیث، دارالکتب العلمیه، بیروت، ۱۹۷۷م.
۱۹. _____، المستدرک علی الصحيحین، دارالفکر، بیروت، ۱۴۲۲ق.
۲۰. خازن، علاءالدین علی بن محمد، لبابالتاؤیل (مشهور به تفسیر خازن)، دارالکتب العلمیه، بیروت، ۱۴۱۵ق.
۲۱. خمینی، روح‌الله، شرح حدیث جنود عقل و جهل، موسسه تنظیم و نشرآثار امام خمینی، تهران، ۱۳۷۷ش.
۲۲. خوبی، ابوالقاسم، البيان فی تفسیر القرآن، انوارالهדי، قم، ۱۴۰۱ق.
۲۳. دهخدا، علی‌اکبر، لغت‌نامه، دانشگاه تهران، تهران، ۱۳۷۲ش.
۲۴. رستم نژاد، مهدی، گونه‌شناسی روایات تفسیری، حسنا، شماره ۱، (تابستان ۱۳۸۸ش)
۲۵. زمخشیری، محمود، الكشاف عن حقائق غواضن التنزیل، دارالکتاب العربی، بیروت، ۱۴۰۷ق.
۲۶. سبحانی، جعفر، اصول الحدیث و احکامه فی علم الذرایة، چاپ دوم، مؤسسه الامام الصادق، قم، ۱۴۱۹ق.
۲۷. سیوطی، جلال الدین، الدرالمثور فی التفسیر بالتأثر، دارالفکر، بیروت، ۱۹۹۳م.
۲۸. صادقی ارزگانی، محمد امین، شناخت عارفانه حضرت زهرا سلام الله علیها، بوسنان کتاب، قم، ۱۳۹۲ش.
۲۹. طباطبائی، محمدحسین، المیزان فی تفسیر القرآن، دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، قم، ۱۴۱۷ق.
۳۰. طبرسی، احمدبن علی، الإحتجاج علی أهل اللجاج، مصحح: محمدباقرخرسان، انتشارات مرتضی، مشهد، قم، ۱۴۰۳ق.

٣١. طرسی، فضل بن حسن، *مجمع البيان في تفسير القرآن*، تحقيق: محمدجواد بلاغی، چاپ سوم، ناصرخسرو، تهران، ۱۳۷۲ش.
٣٢. طوسی، محمدبن الحسن، الامالی، چاپ اول، دار الثقافة، قم، ۱۴۱۴ق.
٣٣. عظیمی، کبری، *ثقلین در بیان حضرت زهرا سلام الله علیها*، چاپ اول، نیا، تهران، ۱۳۸۲ش.
٣٤. فخر رازی، محمدبن عمر، *مفایح الغیب*، دارالمعرفة، بیروت، ۱۴۱۳ق.
٣٥. فراء بغوی، حسین بن مسعود، *معالم التنزیل*، دارالمعرفة، بیروت، ۱۴۱۳ق.
٣٦. قمی، عباس، *سفينة البحار والمدينة الحكم والأثار*، چاپ اول، اسوه، قم، ۱۴۱۴ق.
٣٧. کرمی، علی، سیره و سیماز ریحانه پیامبر ﷺ، چاپ اول، دلیل ما، قم، ۱۳۸۰ش.
٣٨. کلینی، محمدبن یعقوب، *الكافی*، مصحح: غفاری و آخوندی، چاپ چهارم، دارالکتب الإسلامية، تهران، ۱۴۰۷ق.
٣٩. مجلسی، محمدباقر، *بحار الأنوار الجامعة لدور أخبار الانتمة الاطهار*، چاپ دوم، دار احیاء التراث العربي، بیروت، ۱۴۰۳ق.
٤٠. محمدين سعد، *الطبقات الكبرى*، دار صادر، بیروت، {بی تا}.
٤١. معرفت، محمدهادی، *التمهید فی علوم القرآن*، موسسه النشر الاسلامی، قم، ۱۴۱۱ق.
٤٢. مصلاتی پوریزدی، عباس، *گونه‌شناسی روایات تفسیری امام رضا علیه السلام*، دو فصلنامه حدیث‌پژوهی، سال دوم، شماره ۳، (بهار و تابستان ۱۳۸۹ش).
٤٣. معین، محمد، *فرهنگ فارسی، سپهر*، تهران، ۱۳۷۱ش.
٤٤. مجید، محمدبن محمد، *الأشخاص*، چاپ اول، *المؤتمر العالمي للافية الشيخ المفید*، قم، ۱۴۱۳ق.
٤٥. —————، *الفصول المختارة*، مصحح: علی میرشریفی، کنگره شیخ مفید، قم، ۱۴۱۳ق.
٤٦. مهریزی، مهدی، *روایات تفسیری شیعه، گونه‌شناسی و حجیت*، علوم حدیث، شماره ۵۵، (بهار ۱۳۸۹ش).
٤٧. مؤذب، رضا، اویسی، کامران، *گونه‌شناسی و روش‌شناسی روایات تفسیری امام صادق علیه السلام*، پژوهشنامه قرآن و حدیث، شماره ۱۰، (بهار و تابستان ۱۳۹۱ش).
٤٨. مؤذب، رضا، *مبانی تفسیر قرآن*، دانشگاه قم، قم، ۱۳۸۸ش.
٤٩. ناصح، علی احمد، اعتبار و کاربرد روایات تفسیری، چاپ اول، بوستان کتاب، قم، ۱۳۸۷ش.
٥٠. نفیسی، شادی، *درایة الحديث: بازپژوهی مصلحات حدیثی در نگاه فریقین*، چاپ دوم، سمت و دانشکده علوم حدیث، تهران ، ۱۳۸۸ش.